

בין הפוליטי והמקצועי: תפקידו של חינוך לאזרחות בחברה בקונפליקט

הללי פינסון

קרוב לשני עשורים אני מלווה את השינויים והצורות שלובשת ופושטת תכנית הלימודים הרשמית באזרחות לבתי ספר תיכוניים. אחת מהנחות המוצא שלי, בהתחקות אחר שינויים אלו בפרט ובניתוח תכניות לימוד וספרי לימוד בכלל היא, שכל ידע המעוצב והמתווך באמצעות מטרות תכניות הלימוד וספרי לימוד הוא פוליטי. פוליטי במובן של ביטוי מאבק על כוח, משאבים חברתיים ומשאבים סימבוליים. במילים אחרות, ניתן לראות בתכניות לימודים זירת מאבק חברתי-פוליטי, ובתכנית הלימודים באזרחות, באופן ספציפי, זירת מאבק על עצם ההגדרה של אופייה של החברה ועל גבולות השייכות והזהות האזרחית שמבקשים לכונן בקרב האזרחים והאזרחיות לעתיד. כאשר מדובר בחינוך לאזרחות במובנו הרחב, כפרויקט מדינת-פוליטי, חשוב להדגיש כי מדינות מודרניות כוננו את החינוך הציבורי במידה רבה כאמצעי לעצב אזרחים/יות עתידיים. בהקשר הישראלי, תכנית הלימודים באזרחות הייתה מראשיתה תוצר וביטוי של שיח פוליטי סביב עצם הגדרתה של מדינת ישראל והאופן שבו יש להבין את המתח בין הגדרתה הברזומנית כמדינה יהודית ודמוקרטית ולהידרש לו. תכנית זו נועדה לתת מענה לשאלות כיצד ואם יש להתמודד עם קונפליקטים חברתיים, ומה נדרש ממערכת החינוך על מנת להכין את האזרחים/יות העתידיים לחיות במדינה המגדירה עצמה כיהודית ודמוקרטית והמאופיינת בקונפליקטים חברתיים רבים. בחיבור זה אנסה לעמוד בקצרה על כמה נקודות: המתח בין הממד הפוליטי לממד המקצועי-פדגוגי

* חיבור זה מבוסס בחלקו על רעיונות המוצגים בעבודות קודמות שלי (פינסון, 2005; Pinson, 2007) לרבות עבודות עם שותפים, כגון, Pinson & Koren (forthcoming); Alexander, Pinson, & Yonah (2010).

בעיצוב תכנית הלימודים באזרחות והשינויים שחלו במאפייני מתח זה בשנים האחרונות; מאפייני השינויים האחרונים בתכנית הלימודים באזרחות והסכנות הטמונות בהם; וכיצד לטעמי היה צריך להיראות החינוך האזרחי בישראל מרובת הקונפליקטים.

בין המקצועי לפוליטי

אחד המאפיינים המרכזיים של הוויכוח המתנהל בעשור האחרון סביב תכנית הלימודים וספר הלימוד הרשמי באזרחות הוא האופן שבו הובנה המתח בין הפוליטי לפדגוגי-מקצועי (הא-פוליטי לכאורה) בשיח החינוכי והציבורי. דוגמה להבניה זו ניתן למצוא בדיון שהתקיים בוועדת המקצוע באזרחות בתחילת 2009, עם כניסתו של גדעון סער למשרד החינוך. במהלך אותו דיון אמר יושב ראש הוועדה דאז, פרופ' ידידיה שטרן: "לא היינו רוצים שהמקצוע יושפע מעניינים פוליטיים, הרגישות גבוהה. החברה שלנו שסועה ולכן יש כאן מחלוקות רבות לגבי מה שהתלמידים צריכים ללמוד" (ועדת המקצוע, 2009).

נראה כי בשיח החינוכי והציבורי נתפס פעמים רבות המושג "פוליטי" כמנוגד להכרעה שהיא ערכית או פדגוגית-מקצועית, ובוודאי כמנוגד לתפיסה אזרחית ממלכתית. עם זאת, לצד תפיסה זו, מה שמאפיין אולי יותר מכול את ההתפתחויות בשדה החינוך האזרחי בעשור האחרון, היא ההצהרה הגלויה שמדובר במעשה פוליטי. כך למשל יולי תמיר, בהיותה שרת חינוך, אמרה באופן מפורש במהלך דיון בוועדת החינוך של הכנסת כי "בדמוקרטיה שרים באים לתפקיד [...] ומביאים אתם את תפיסת עולמם, והם נשפטים עליה. לכן, זה יהיה משונה מאוד אם שרים עם עמדות פוליטיות שונות ישמרו על אותו קו מנחה" (ועדת החינוך, 2006). רעיון דומה הביע גדעון סער כשכיהן כשר החינוך, באחד מדיוני ועדת החינוך של הכנסת: "אז יש לכם ביקורת על מדיניות המשרד, על המדיניות שלי, בנושא לימודי האזרחות? אני מכבד את זה, ובכל זאת אני זה שקובע אותה ולא אתם [...] תצטרכו לעשות שינוי מסודר בבחירות דמוקרטיות" (ועדת החינוך, 2012). ושוב, לאחרונה, בתשובה לטענות שהעלתה קבוצת אקדמאים ואנשי חינוך על ספר הלימוד החדש, להיות אזרחים בישראל (משרד החינוך, 2016), ועל המחווה למורים (משרד החינוך, שבט תשע"ו), בפגישה לא פורמלית, אמר ד"ר אסף מלאך, היושב ראש הנוכחי של ועדת מקצוע האזרחות דברים בנוסח: "עכשיו תורנו". ניכר,

אם כך, שהיום, בניגוד לפסאדה הפדגוגית-מקצועית הא-פוליטית שאפיינה את השיח סביב הוראת האזרחות עד שנות האלפיים, יש הכרה בכך כי לגיטימי לרתום את הוראת האזרחות להנחלת תפיסה פוליטית מסוימת. בעיניי, יש משהו מבורך באופן שבו הוסרה מסכת ה"א-פוליטיות" והשתרשה ההבנה, שהיא הנחת בסיס במסורות הביקורתיות בסוציולוגיה של תכניות לימודים, כי תכניות לימודים בכלל, ותכנית לימודים באזרחות בפרט, הן זירת מאבק פוליטי, וכי בתהליך עיצובן מתקיים מאבק על עוצמה, כחלק מהניסיון לעצב זהויות אזרחיות באמצעות מונופול על הידע ועל הבנייתו, ותוך שימוש בתכנית הלימודים על מנת לכוון ולנרמל סובייקטים-אזרחים/יות התואמים את השיח הדומיננטי.

עם זאת, לצד ההכרה בתכנית הלימודים באזרחות כזירה פוליטית או לפחות ככזו שטמון בה כוח רב, השימוש במושג "פוליטי" בשיח הציבורי והחינוכי אינו אחיד, והוא עצמו טעון במשמעויות פוליטיות שונות. כך ניתן לראות את אותם דוברים עצמם – ובראשם שרי החינוך השונים – בהקשרים שונים, מסמנים תפיסה המנוגדת לזו שלהם כ"פוליטית" כדי לפסול או לערער על הלגיטימיות שלה. יולי תמיר, גדעון סער ונפתלי בנט כולם הואשמו ב"פוליטיזציה" של תכנית הלימודים באזרחות ובגיוסה לצרכים פוליטיים-אידאולוגיים. מנגד, כאשר הם אלו המובילים שינויים פוליטיים בתכנית הלימודים, הם מגייסים את הנימוק הדמוקרטי-פרוצדורלי ("עכשיו אני בשלטון"; עכשיו תורנו") להצדקתם. במילים אחרות, הפוליטיזציה של תכנית הלימודים באזרחות אינה סיפור חדש, אך הנראות שלה זוכה הפוליטיזציה של התכנית בשנים האחרונות, ההד הציבורי סביבה ועוצמתו – בהחלט כן. כמו כן, נראות זו, והמאבק על אופי התכנית, הובילו לכך שבשנים האחרונות עורער האיזון שהיה קיים בחינוך האזרחי בין הפוליטי למקצועי. פיטורים ומינויים פוליטיים של מפמ"רים ושל יושבי ראש ועדת המקצוע באזרחות, התפטרות של חברי ועדת המקצוע, מעורבות של גופים חיצוניים בעלי אינטרס פוליטי כגון המכון לאסטרטגיה ציונית, והבאה של נושאים מקצועיים רבים לדיון בוועדת החינוך של הכנסת הם כמה מן הדוגמאות הבולטות לכך.

תכנית הלימודים החדשה וסכנותיה

שינויים בתכניות לימודים קשורים פעמים רבות בתהליכים המתרחשים בשדות אחרים, ובראשם השדה הפוליטי. ואכן, את השינויים של השנים האחרונות

ובהם הנראות הציבורית של החינוך לאזרחות ניתן לייחס לשינויים מהותיים באופיו של השיח הפוליטי-אזרחי הרחב בישראל, שבמסגרתו מתנהל הדיון על מהות החינוך לאזרחות בישראל. במידה רבה, תכנית הלימודים באזרחות הפכה לסייסמוגרף מצוין לשינויים חברתיים ולשינויים בשיח על המינון הנכון של המרכיב היהודי והמרכיב הדמוקרטי בהגדרתה של מדינת ישראל, על האופן שבו נתפס המתח בין מרכיבים אלו ועל הפתרונות הרצויים לו.

בתוך השינויים בשיח הזה, גם ההגדרה של מהו ה"פוליטי" עוברת שינוי. עמדות שמאל, לרבות שמאל ציוני ובייחוד השקפת עולם ליברלית, נתפסות כיום כמצויות מחוץ לגבולות ה"ממלכתי" ולכן כלא לגיטימיות, והניסיון לשלבן בתכניות הלימודים מוצג כניסיון לבצע פוליטיזציה של החינוך. הוצאה זו אל "מחוץ לגדר" מאפשרת למי שמוכילים היום את השינויים בתכנית הלימודים להיות פוליטיים במוצהר בשם ייצוגה של ממלכתיות מדומיינת או בשם "עמדת הרוב".

את השינויים כיום בתכנים ובמסרים של הוראת האזרחות, כפי שאלו באים לידי ביטוי בספר הלימוד החדש (משרד החינוך, 2016), ניתן לסכם במעבר מתפיסה ציונית קלאסית, המגדירה את ישראל כמדינה שהיא הן יהודית והן דמוקרטית, והרואה בהגדרה כפולה זו לא רק הגדרה רצויה אלא גם אפשרית, אל עבר תפיסה נאו-ציונית, המעלה על נס לאומיות אתנית הנותנת קדימות להגדרתה של ישראל כיהודית, לעתים גם על חשבון הגדרתה כדמוקרטית, תוך צמצום הממד הדמוקרטי לֶסֶט של פרוצדורות, והשוואת את הצדקתה מאינטרפרטציה דתית מסוימת של הלאומיות היהודית.

אך יותר מהשינוי בדגשים של ספר הלימוד הרשמי, מה שמטריד הוא השינוי הפדגוגי שעברה התכנית (כפי שאלו באים לידי ביטוי גם במחווה למורה). התכנית הקודמת, שעוצבה בשנות התשעים, קידמה תפיסה ששמה במרכז הלמידה עיסוק בסוגיות שנויות במחלוקת בחברה הישראלית ובאירועים אקטואליים, תוך צמצום המרכיב של הידע הפורמלי שאפיין את הוראת האזרחות עד אז. היא קידמה אתוס של פיתוח חשיבה ביקורתית, שהצריך עיצוב דור של מורים ומורות בעלי אוטונומיה מקצועית וחשיבתית, המסוגלים להתמודד עם האתגר הזה. לפחות בכל מה שקשור לפיתוח המקצועי של המורים/ות, הפיקוח על האזרחות עשה עבודה משמעותית במשך כשני עשורים.

ספר הלימוד להיות אזרחים בישראל (משרד החינוך, 2016), ובייחוד מחווון

מושגי יסוד למורה שפורסם קודם לכן (משרד החינוך, שבט תשע"ו), העומדים במרכז הוויכוח הציבורי היום, מעידים על שינוי משמעותי לא רק בתוכן אלא גם באופן שבו התכנים מועברים. הם מכוונים, ביחד ולחוד, להקניית ידע פורמלי על חשבון מיומנויות חשיבה ועיצוב דעה. חיפוש מילים מהיר מעלה כי לאורך הספר מופיעות פחות מ-20 שאלות עמדה, ורובן אינן למעשה שאלות פתוחות הדורשות מהתלמידים/ות מיומנויות חשיבה ביקורתיות ועיצוב עמדה עצמאית. כמו כן, ניכרת ירידה בעיסוק במחלוקות חברתיות, כחלק מניסיון לייצר קונסנזוס לאומי מזויף. המחווזן מהווה בעיניי פגיעה מהותית באוטונומיה של המורים/ות, מכיוון שהוא מצמצם באופן ניכר את מרחב הפעולה שלהם במסגרת הוראת האזרחות. לאור זאת, באופן אישי, הוא הרבה יותר מדאיג אותי מאשר הספר עצמו. גם אם בסופו של דבר לא יחויבו המורים/ות ללמד לפי המושגון באופן רשמי, הנזק במסר שענינו של משרד החינוך פקוחה, ושיש מושגים והגדרות שעל פיהם צריך להתיישר וליישר את ההוראה, כבר נעשה.

כיצד צריך ויכול להיראות חינוך אזרחי בחברה מרובת קונפליקטים?

המפתח לעיצובו של חינוך אזרחי ראוי, גם הוא טמון בעיניי במידה רבה במרכיב הפרדגוגי (שאף הוא כמובן פוליטי). מה יכול להיות החזון לחינוך אזרחי בחברה כמו החברה הישראלית? ראשית, מן הראוי לומר כי כל פתרון חייב להתמודד עם המתח האימננטי המובנה בחינוך האזרחי בין הכלה והדרה – הפוטנציאל שלו, שלעתים גם מתממש, לחזק הדרה של אזרחים/יות בהתבסס על הבחנות לאומיות, אתניות, גזעיות, מגדריות, מעמדיות, תרבותיות ודתיות. חינוך אזרחי ראוי, לא רצוי שיתעלם ממתח זה, הטבוע בעצם הגדרתו של מושג האזרחות בכלל והאזרחות הישראלית בפרט, אלא צריך להכין אזרחים/יות להתמודד עם אתגרים אלו ולהיות מסוגלים לבקר את מוסדות המדינה או מעשיה התורמים להדרה ולא־שוויון אזרחי. הכרה באופנים שונים של דיכוי והדרה אינה מטרה בפני עצמה, כי אם דרך להגיע לשינוי, לאתגור הסדר הקיים, לביטולה של אפליה. חינוך לאזרחות צריך לגעת במתח בין הכוח המדיר של המדינה והכוח המכיל שלה. הוא צריך לעסוק בנקודות המחלוקת המרכזיות בחברה. חינוך אזרחי צריך לכלול מרכיב ביקורתי בשני המובנים שלו: לצייד את התלמידים/ות בכלים אינטלקטואליים ורגשיים שיעזרו להם להבין את החברה ולהפעיל שיקול דעת ביחס לתהליכים המתחוללים בה, ובכלים המאפשרים

לקרוא תיגר על הסטטוס קוו כאשר יש בכך צורך. בהקשר הישראלי, חינוך אזרחי צריך לכלול התייחסות משמעותית ורצינית לשסעים העמוקים המאפיינים את החברה הישראלית, וקריאת תיגר על האתוס ההומוגני של מדינת הלאום באופן כללי ועל אתגורי רפובליקניזם קיצוני באופן ספציפי.

המבקרים מימין את ספר הלימוד להיות אזרחים בישראל (משרד החינוך, 2000) טענו כי הוא נתן ביטוי להשקפת עולם ליברלית, בעודו מוחק את מקומה של השקפה אזרחית רפובליקנית. אני דווקא מסכימה עם טענה זו, אלא שיש הבדל ביני לבין מבקרים אלה בפרשנות שאנו מעניקים למושג האזרחות הרפובליקנית. בעיניי, חינוך אזרחי ראוי צריך להיות מבוסס על תפיסת טוב משותף במובנה הרפובליקני הקלאסי, אבל בו בזמן עליו גם לייצר איזון מתמיד ועדין בין תפיסות אזרחיות ו/או אוניברסליות משותפות אלה לבין תפיסות פרטיקולריות של הטוב הכללי שבהן מחזיקות קהילות ספציפיות. זהו חינוך לאזרחות שנסמך על תפיסת "הדמוקרטיה הרדיקלית" (Mouffe, 1995), הגורס שאזרחות, או זהות אזרחית, צריכות להיות מוגדרות כך שיכללו את מגוון הזהויות השונות של הפרטים והקבוצות בחברה, ועם זאת יקדמו את הרעיון של יצירת קהילה פוליטית משותפת, קולקטיב של אזרחים ואזרחיות דמוקרטים רדיקליים. זהו חינוך לאזרחות שיקדם תפיסה פלורליסטית שבבסיסה הכלה של שונות והכרה במגוון הזהויות בחברה, בלי להתעלם מהן, לדחוק אותן לשוליים או לנסות לגשר ביניהן במטרה ליצור קונסנזוס מדומה. האזרחות, על פי מודל הדמוקרטיה הרדיקלית, תבקש להדגיש את השוני בין קבוצות ואת המתחים העולים מריבוי זהויות וריבוי נאמנויות בחברה בעידן הגלובלי, אך כל זאת בלי לוותר על רעיונות כגון שוויון וקיומה של קהילה פוליטית משותפת, שכן השאיפה היא לקדם "אנחנו" קולקטיבי משותף של אזרחים ואזרחיות דמוקרטים רדיקליים, בלי שזהות זו תהפוך לעוד זהות אחת מני רבות, אך עם זאת לא תהפוך לזהות דומיננטית המוחקת זהויות אחרות. חינוך לאזרחות בחברה מרובת קבוצות כמו החברה הישראלית צריך להיות מבוסס על מודל האזרחות הטרנספורסלית (transversal citizenship) (Yuval-Davis, 1999), שבניגוד ל"פוליטיקה של זהויות" רואה בשונות רעיון המכיל בתוכו את עקרון השוויון, כשתפיסה של אחדות או הומוגניות לכאורה מוחלפת בפרקטיקות של דיאלוג, המכירות בקיומן של זהויות שונות בחברה. במילים אחרות, אזרחות או פוליטיקה טרנספורסלית היא תהליך שבו האזרחים והאזרחיות דבקים בזהויות הייחודיות להם ומפתחים אותן, אולם במקביל משתתפים בתהליך של יצירת דיאלוג עם הזהויות, עם התרכבויות

ועם מערכות הערכים של קבוצות ופרטים אחרים. חוקרת החינוך ליין דיוויס טוענת, שהדרך היחידה שבה מערכות חינוך יכולות לשמש משקל-נגד לקונפליקטים בתוך חברות ובין מדינות ובה בעת להימנע מלקחת חלק בהשרשתם, היא על ידי פיתוח של "דמוקרטיה מפריעה" (interruptive democracy), שבה פרקטיקות של דיאלוג ופוליטיקה טרנסוורסלית תופסות מקום מרכזי (Davies, 2003).

הוראת האזרחות צריכה לספק לתלמידים/ות הזדמנות לעצב את זהויותיהם הקבוצתיות (גם אלו כגון הזהות הפלסטינית, שנתפסות כמאיימות על הקולקטיב היהודי), ועם זאת, ללמד אותם לחלוק את הזהות שלהם עם אחרים ולהכיר את זהותן של קבוצות אחרות ואת הנרטיבים שלהן. מבחינה פדגוגית היא צריכה לכלול שלושה אלמנטים: (1) עיצוב תלמידים/ות הבטוחים/ות בזהויות הפרטיקולריות שלהם/ן אך בו בזמן לא רואים בהן זהויות מהותניות. במילים אחרות, יש צורך בעיצוב זהות טרנסוורסלית, שמצד אחד מחזקת את ה"שורשים" ומצד שני מעודדת תפיסה גמישה של זהות; (2) פרקטיקות של התדיינות ודיאלוג סביב נושאים שנויים במחלוקת עם קבוצות של "אחרים", תוך פיתוח לא רק של נכונות לקבלן אלא גם של הפגנת אמפתיה כלפיהן; (3) פיתוח סוכנות (agency, היכולת לפעול) וחשיבה ביקורתית בקרב התלמידים והתלמידות. לשם כך על תכנית הלימודים לתת מקום לזהויות שונות ודעות שונות, לאפשר מקום להתדיינות ולדיאלוג בכל נושא, גם על מה שכביכול נתפס כמוסכמה חברתית-פוליטית שאין עליה עוררין, ובעיקר ליצור מה שמכונה בפדגוגיה הביקורתית מרחבים של ידע לא גמור (unfinished knowledge, שם). מעבר לכך, על החינוך האזרחי להיות פוליטי – לא במובן של מנוף להנחלת תפיסת עולם מסוימת, אלא במובן של חשיפת התלמידים/ות למנגנוני הכוח ולמבני הכוח הנמצאים בבסיס מוסדות והסדרים חברתיים ומדינתיים שונים. הקושי שמעורר האופן שבו מתעצבים היום תכנית הלימודים באזרחות והחינוך האזרחי בישראל במובנו הרחב יותר הוא שהם הולכים ומתרחקים מאידאל זה.

מקורות

- ועדת החינוך (2006). פרוטוקול ועדת החינוך של הכנסת בנושא "תכניות הלימודים בחינוך הממלכתי", 12.6.
- ועדת החינוך (2012). פרוטוקול ועדת החינוך של הכנסת בנושא "ההיערכות הפדגוגית לשנה"ל תשע"ג", 13.8.

- ועדת המקצוע (2009). פרוטוקול ועדת המקצוע לאזרחות, 21.1.
משרד החינוך (2000). להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית. ירושלים:
משרד החינוך.
משרד החינוך (שבט תשע"ו). מחוון מושגי יסוד למורה. ירושלים: משרד החינוך. נדלה
מתוך
<http://edu.gov.il/mazhap/ezrachut/finals/indicator-concepts/Pages/basic-concepts-indicator.aspx>
משרד החינוך (2016). להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית. ירושלים:
משרד החינוך.
פינסון, הללי (2005). בין דמוקרטיה ליהודיות: סתירות ומתחים בתוך תכנית הלימודים
באזרחות. פוליטיקה, 14, 9-24.

- Alexander, Hannah, Halleli Pinson, & Yossi Yonah (2010) (Eds.). *Citizenship, education, and social conflict: Israeli political education in global perspective*. New York: Routledge.
- Davies, Lynn (2003). *Education and conflict: Complexity and chaos*. London: RoutledgeFalmer.
- Mouffe, Chantal (1995). Democratic politics and the question of identity. In John Rajchman (Ed.), *The identity in question* (pp. 33-45). New York: Routledge.
- Pinson, Halleli (2007). At the boundaries of citizenship: Palestinian Israeli citizens and the civic education curriculum. *Oxford Review of Education*, 33(3), 331-348.
- Pinson, Halleli, & Nir Koren (forthcoming). Different ministers, different curricula: Socio-political changes in Israel and their impact on citizenship education. In Nektaria Palaiologou, & Michalinos Zembylas (Eds.), *Human rights education and citizenship education: Intercultural perspectives within an international context*. Cambridge: Cambridge Scholar.
- Yuval-Davis, Nira (1999). The multi-layered citizen: Citizenship in the age of globalization. *International Feminist Journal of Politics*, 1, 119-136.